

Journal Iranian Political Sociology

Vol. 4, No.4, Winter 2022

<https://dx.doi.org/10.30510/psi.2022.286593.1728>

Historical analysis of the role of Qajar government policy on the influence of architectural decorations from the West With emphasis on patterns

Abstract

The Qajar era was the beginning of extensive changes in all dimensions in the face of Western civilization. In the years of European progress; Iranian society was experiencing an unfavorable situation due to various internal and external factors. In such circumstances, in order to compensate for this backwardness, the West was modeled in many areas, and architecture was no exception. During this period, there was a sharp break in the process of Iranian architecture and the imitation of Western architecture in Iranian architecture began, which one of these aspects of influence appeared in architectural decorations. The present article has studied the political history of the Qajar era with an analytical-historical approach and has answered the question of the role of Qajar politics on the influence of architectural decorations from the west through the data method of the foundation. After coding the events and analyzing the data ها؛ Weakness in the four indicators of knowledge of the interests of society, creating welfare and security, management and care of internal affairs, program and method of action as the central codes affecting the government's orientation to the West was obtained in direct connection with the arrival of Western architectural ornaments in Iran Is.

Keywords: politics, Qajar, architectural decorations, designs, data base

<https://dx.doi.org/10.30510/psi.2022.286593.1728>

بررسی و تحلیل تاریخی نقش سیاست حکومت قاجار بر تأثیرپذیری تزئینات معماری از غرب با تأکید بر نقوش

محدثه سادات امیری^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۰۳

زهرا فنایی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۹

جمال خداکرمی^۳محمد مسعود^۴

چکیده

عصر قاجار آواز تحولات گسترده در تمامی ابعاد در مواجهه با تمدن غرب بوده است. در سال‌های پیشرفت اروپائیان؛ جامعه‌ی ایران در اثر عوامل داخلی و خارجی متعدد وضعیت نامطلوبی را تجربه می‌کرد. در چنین شرایطی برای جبران این عقب‌ماندگی در بسیاری از زمینه‌ها از غرب الگوبرداری شد که معماری نیز از این امر مستثنا نبود. در این دوره گسست شدیدی در روند معماری ایران پدید آمد و تقلید از معماری غرب در معماری ایران آواز شد که یکی از این جنبه‌های تأثیرپذیری، در تزئینات معماری نمایان شد. نوشتار حاضر با رویکردی تفسیری-تاریخی به مطالعه تاریخ سیاسی عصر قاجار پرداخته است و از طریق روش داده بنیاد به این پرسش پاسخ داده است که نقش سیاست قاجار بر تأثیرپذیری نقوش تزئینات معماری از غرب چه بوده است. پس از کدگذاری رخدادهای و تحلیل داده‌ها؛ ضعف در چهار شاخص علم به مصالح جامعه، ایجاد اسباب رفاه و امنیت، اداره و مراقبت از امور داخلی، برنامه و شیوه عمل به عنوان کدهای محوری اثرگذار بر گرایش حکومت به غرب بدست آمد که در ارتباط مستقیم با ورود نقوش تزئینات معماری غرب به ایران است.

کلمات کلیدی: سیاست، قاجار، تزئینات معماری، نقوش، داده بنیاد

^۱ دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

^۲ استادیار، گروه هنر، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. (نویسنده مسئول)

z_fanaie@iaun.ac.ir

^۳ دانشیار، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

^۴ استاد، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

دوره نسبتاً طولانی قاجار آستان حوادث متعددی در حوزه های مختلف بوده است. این عصر آواز تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی در تمام ابعاد در مواجهه با تمدن مغرب زمین بوده است به گونه ای که نفوذ افکار و عقاید غرب در جامعه دوره قاجار یکی از ویژگی های مهم ایران در این عصر می باشد. در حوزه سیاست مهم ترین ویژگی های ایران، گسترش ارتباط با اروپا و به دنبال آن نفوذ اروپاییان و وابستگی فزاینده ایران به دولت های روس و انگلیس، فساد درباری، بحران های اجتماعی فراوانی چون وقوع قحطی های پی در پی، بیماری وبا، بحران نان، مهاجرت و جنگ های ایران و روسیه و شکل گیری انقلاب مشروطه با مشارکت توده های مردم می باشد. چنین به نظر می آید که بروز این شرایط خاص که به تعبیری می توان آن را با مفهوم ورود مدرنیسم و مدرنیته به ایران یکسان پنداشت دارای اثراتی بر معماری ایران بوده است. عواملی چون تماس با غرب (از دوران سلطنت فتحعلی شاه که بین ایران و اروپا ارتباط بیشتری برقرار شد)، مسافرت رجال و دانشجویان به فرنگ و انتقال مشاهدات به هموطنان و ورود پدیده های جدید فنی-تکنولوژیکی و غیره به تدریج نفوذ معماری غربی در ساختمان های ایران پدیدار گشته است. در این تاثیرپذیری بخش های سطحی تر معماری بیش از بخش های عمیق تر آن تحت تأثیر غرب قرار گرفته است که در نتیجه در درجه اول، شامل تزئینات و نقوش معماری شد. نوشتار حاضر با رویکردی تفسیری-تاریخی به مطالعه تاریخ سیاسی عصر قاجار پرداخته است و از طریق روش داده بنیاد به این پرسش پاسخ داده است که نقش سیاست قاجار بر تأثیرپذیری نقوش تزئینات معماری از غرب چه بوده است. پس از کدگذاری رخدادهای تحلیل داده ها؛ ضعف در چهار شاخص علم به مصالح جامعه، ایجاد اسباب رفاه و امنیت، اداره و مراقبت از امور داخلی، برنامه و شیوه عمل به عنوان کدهای محوری اثرگذار بر گرایش حکومت به غرب بدست آمد که در ارتباط مستقیم با ورود نقوش تزئینات معماری غرب به ایران است.

۱- مبانی نظری: رخدادهای تاریخ سیاسی عصر قاجار

با مرگ کریم خان و افول سلسله زندیه، ایران باردیگر دستخوش ناآرامی گردید و حکومت و فرمانروایی به دست طایفه قاجار افتاد (نفیسی، ۱۸: ۱۳۸۳). آقا محمدخان قاجار با کنار زدن رقبای داخلی، زمام امور را به دست گرفت و در سال ۱۹۹۳ ه.ق. (۱۱۵۸ ه.ش.) خود را پادشاه ایران خواند (احمدی، ۱۳۹۵: ۱۲۷). آقا محمد خان قاجار زمانی ایران را در دست گرفت که بیشتر روستاها، قبیله ها و شهرهای این دوره، در انزوای کامل بسر می بردند و اقتصادی بسته و خودکفا داشتند. زیرا با سقوط دولت صفویه، نظام اقتصادی مولود جامعه آن زمان، بدلیل ضعف مدیریت کشور و تغییر ساختار زندگی جوامع زیستی از بین رفت. اقتصاد تولیدی و ایجاد ارزش افزوده، به اقتصادی خودکفا در مقیاس محلی تقلیل یافت. از سوی دیگر، اختلافات قومی، چه در شهرها و محلات و چه در پهنه کشور، گریبان ایران را گرفته بود. نظام محله بندی نیز بر اساس عوامل همبستگی در مقیاس سازمان های کوچک اجتماعی بود (دیوان سالار و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۹).

آقا محمد خان در سال ۱۲۱۱ ه.ق. (۱۱۷۵ ه.ش.) در زمانی که برای سرکوب حکامی که در قفقاز خیانت کرده بودند و تبعیت روسیه تزاری را اختیار کرده بودند، به دست عده ای از نزدیکان خود به قتل رسید. پس از قتل آقا محمدخان، برادرزاده اش باباخان که حکمران فارس بود به تهران آمد و با نام فتحعلی شاه، جانشین عموی خود شد.

وی در تمام دوره‌ی سلطنت، پیوسته سرگرم کشمکش با مدعیان خصوصی و دشمنان خارجی بود و با این که طبعاً به جنگجویی میل نداشت و عیش و عشرت را بر این حال ترجیح می‌داد، اوضاع زمان او را به جنگ مجبور کرد. در زمان فتحعلی شاه دو جنگ بسیار مهم و سرنوشت ساز میان ایران و روسیه تزاری صورت گرفت. پس از شکست ایران در این منازعات، طی دو قرارداد یک طرفه (گلستان ۱۲۲۹ ق. ۱۱۹۲ ش. و ترکمان‌چای ۱۲۴۴ ق. ۱۲۰۷ ش.) بخش‌های وسیعی از نواحی شمال غربی از کشور جدا گردید و ایران ملزم به پرداخت خسارت سنگین شد و مجالی برای توسعه نیافت (شمیم، ۱۳۸۷: ۵۴)

شکست‌های پیاپی ایران از روسیه که نسبت به سایر ممالک اروپایی در وضعیت عقب مانده‌تری قرار داشت، این واقعیت را برای برخی سیاستمداران و روشنفکران ایرانی همچون عباس میرزا آشکار ساخت که تحول عظیمی در غرب در حال وقوع است که ما از آن بی‌خبریم. علاوه بر آن رقابت بین قدرت‌های بزرگ جهت استیلاء و نفوذ بر ایران به دلیل موقعیت شاهراهی و استراتژیک ایران، صحنه سیاسی کشور را به فضای بی‌ثباتی تبدیل نموده بود؛ از این‌رو ضرورت تأسیس و تقویت ارتشی که بتواند با توجه به مقتضیات زمانی و مکانی با تهدیدها و چالش‌ها مقابله نماید، بیش از پیش احساس می‌شد. در آن زمان قشون قاجاریه به صورت مستقیم تحت نظر شاه قاجار اداره می‌شد و صدور فرمان جنگ و یا صلح نیز از اختیار مقام پادشاهی به شمار می‌رفت (امین الدوله، ۱۳۸۶، ۱۵). عباس‌میرزا برآن بود تا ارتشی به وجود آورد که خود را مدیون دولت بداند و از لحاظ ساز و برگ و موجب به دولت متکی باشد، تا بدین‌وسیله ساختار سنتی و ایلاتی ارتش را به یک ارتش مدرن تبدیل نماید و با محوریت تمرکز قوا؛ بتواند در مواقع لزوم از عهده دفاع از تمامیت ارضی کشور و تأمین امنیت داخلی برآید (آوری، ۱۳۶۳، ۱۵۸). عباس‌میرزا با به کارگیری مستشاران اروپایی در آموزش سپاه ایران تحولی ایجاد نمود و همزمان در فکر اعزام جوانان ایرانی به اروپا برای کسب علوم و فنون جدید به‌ویژه در علوم نظامی بود (فوران، ۱۳۹۰، ۲۱۶). عباس میرزا کوشید تا ایران را در مسیر توسعه صنعتی قرار دهد. اگر چه او عمدتاً بر صنایع نظامی و کسب آنها از اروپا تأکید می‌ورزید (راوندی، ۱۳۸۲، ۵۲۶) برخی صنعتگران اروپایی را نیز برای تعلیم به ایران آورد. همچنین در این دوره، آبله کوبی در ایران معمول شد و نخستین چاپخانه سربی پایه‌گذاری گردید (نفوسی، ۱۳۸۳، ۲۲۲). پس از ۳۷ سال سلطنت فتحعلی شاه، نوه او، محمد شاه در سال ۱۲۵۰ ه. ق. (۱۲۱۳ ه. ش.) به سلطنت رسید. حکومت محمد شاه عمدتاً به دفع برخی کشمکش‌ها و مسائل داخلی گذشت اما میرزا ابوالقاسم قائم مقام که مدت کوتاهی به مقام صدراعظمی رسید، تلاش‌هایی در جهت اصلاحات و توسعه صنعتی کشور به عمل آورد (امینی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۳۵). این پادشاه ۱۳ سال سلطنت کرد. پس از فوت، فرزند ارشد وی ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۴ ه. ق. (۱۲۲۶ ه. ش.) پادشاه ایران شد (نولان و همکاران، ۲۰۰۹، ۱۹۷).

مهم‌ترین ویژگی دوران حکومت ناصرالدین شاه، اعطای امتیازات متعدد به روسیه و انگلستان است. در اوایل این دوره یعنی در زمان صدرات امیرکبیر بار دیگر اقدامات اصلاح طلبانه‌ای در ایران انجام شد. او کارخانه‌های مختلف صنعتی و پارچه بافی ایجاد کرد، از اهل فن چند نفری را به روسیه فرستاد که صنایع غربی را بیاموزند، در رقابت با کالاهای خارجی از صنعت ملی سخت حمایت کرد و کالاهای وطنی را معمول ساخت، به استخراج معادن دست زد و آن را تا پنج سال از مالیات معاف کرد، استاد معدن‌شناسی استخدام و مجمع الصنایعی از مصنوعات ایرانی تأسیس کرد و محصولات ایران را به نمایشگاه بین‌المللی لندن فرستاد (آدمیت، ۱۳۸۵، ۲۲۱). افزون بر آن، او برای تأمین

نیروی انسانی متخصص و مورد نیاز به تأسیس مدرسه دارالفنون پرداخت و اساتید برجسته اروپایی را برای تدریس در مدرسه به ایران دعوت کرد. ناصرالدین شاه نیز به دلیل مسافرت های متعدد و طولانی مدت به اروپا با برخی مظاهر تمدن غربی آشنا شده بود و اقداماتی هر چند محدود انجام داد، ایجاد تلگراف‌خانه بین تهران و تبریز (امینی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۷۵) تأسیس راه آهن بین تهران و حرم حضرت عبدالعظیم ایجاد سیم تلفن بین کامرانیه و کاخ گلستان، راه اندازی کارخانه های چلووار بافی، گلوله ریزی، چینی سازی، شمع ریزی، نساجی، ابریشم تابی، باروت کوبی، چای سازی، سیگارسازی، قندسازی، کاغذسازی و چاپخانه از مهمترین اقدامات صنعتی در عهد ناصرالدین شاه می باشند (امینی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۷۵-۱۷۷). ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ ه. ق. (۱۲۷۴ ه. ش.) در آغاز پنجاهمین سال سلطنت خود، در حرم حضرت عبدالعظیم توسط میرزا رضا کرمانی ترور شد. با مرگ ناصرالدین شاه، شیرازه نسبتاً ضعیف امور مملکت پاره گردید و ایران بیش از گذشته دچار ناتوانی و ضعف شد. همزمان، نفوذ دول روس و انگلیس فزونی یافت. مظفرالدین شاه که به مدت چهل سال در تبریز ولیعهد ناصرالدین شاه بود. پس از قتل پدر، به تهران آمد. این پادشاه نیز مانند پدر خود سه سفر به اروپا رفت. به دلیل تهی بودن خزانه مملکت از پول، او مجبور به قرض از دول اروپایی برای تأمین مخارج سفر شد. به علت ضعف حکومت مرکزی، نفوذ غربیان در ایران بیشتر گردید و دامنه امتیازات سیاسی و اقتصادی گسترش یافت (قبادیان، ۱۳۹۲، ۹۰-۸۹). در ابتدای حکومت این پادشاه عده ای از طلبه‌ها، تجار و کسبه در اعتراض به وضع موجود در مملکت، در مسجد شاه (امام) تهران تحصن کردند و سپس از آنجا به حرم حضرت عبدالعظیم رفتند. خواست‌های آنها بر کناری عین الدوله (صدراعظم) و تأسیس عدالتخانه بود. در همین حال عده ای در سفارت انگلیس متحصن شدند. خواست‌های آنها همان مواردی بود که توسط گروه اول عنوان شده و بعلاوه تأسیس مجلس شورای ملی بود. حکومت و عین الدوله در مقابل خواست متحصنین مخالفت کردند و پس از مناقشات متعدد، نهایتاً شاه به تمام خواست‌ها پاسخ مثبت داد و در ۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴ ه. ق (۱۲۸۵ ه. ش.)، فرمان تأسیس مجلس شورای ملی را امضا کرد. در روز ۲۷ همین ماه مجلس موقتی برای تنظیم نظام نامه انتخابات در مدرسه نظام تشکیل شد. در روز ۱۴ ذی القعدة همین سال، قانون اساسی به امضا مظفرالدین شاه و ولیعهد او رسید، ده روز بعد پادشاه فوت کرد (جواهرکلام، ۱۳۵۷، ۱۷۰).

محمد علی میرزا پس از پدر به سلطنت رسید محمدعلی شاه تنها سه سال سلطنت کرد. در طی این مدت حکومت مرکزی بیش از گذشته ضعیف شد و نفوذ قدرت‌های اروپایی در ایران افزایش یافت. در طول این سه سال مملکت درگیر جنبش مشروطه بود. همان‌طور که اشاره شد در اوایل قرن نوزدهم دغدغه تأسیس و ساخت یک ارتش نیرومند به‌عنوان یکی از بخش‌های محوری برنامه نوسازی دفاعی کشور مطرح بود؛ از این‌رو از نظر بسیاری فعالان سیاسی و نظامی انقلاب مشروطیت نیز، هدف مهم و حتی هدف اصلی، ایجاد دولتی نیرومند با ارتشی کارآمد بود تا بتواند بر عقب‌ماندگی ایران در رویارویی با تهدیدها و چالش‌ها غلبه کند (کرونین، ۱۳۹۷: ۶۵). از طرف دیگر در قرن نوزدهم میلادی، با توجه به موقعیت استراتژیک ایران، رقابت دولت‌های انگلستان، فرانسه و روسیه، بازی بزرگ در صحنه سیاسی ایران را رقم زده بود و هریک از این سه دولت می‌کوشیدند تا با نفوذ در ایران، اهداف و منافع منطقه‌ای خود را محقق سازند. انگلستان، برای تأمین امنیت هند، فرانسه برای تهدید امنیت هند و روسیه برای تصرف مناطق سوق الجیشی و استراتژیکی شرق و غرب دریای خزر و تهدید امنیت هند؛ به دنبال توسعه و

گسترش روابط دوستانه و مسالمت‌آمیز با ایران بودند و سعی داشتند با انعقاد قراردادهایی سیاسی، اقتصادی و نظامی سلطه و نفوذ خود را در ایران گسترش دهند؛ به‌ویژه اینکه با یک برنامه‌ریزی ویژه، سعی داشتند نیروهای نظامی ایران را تحت تسلط و نفوذ خود نگاه دارند تا از این طریق جایگاه بهتری نسبت به سایر رقبای خود داشته باشند. تأسیس دو نیروی نظامی قزاق (تحت نظارت و فرمان روسیه) و پلیس جنوب (تحت نظارت و فرمان انگلیس) و سیطره بر ژاندارمری (تحت آموزش سوئدی‌ها) و نیز حضور مستشاران نظامی و نهایتاً اصلاحات در قشون از جمله اهداف راهبردی دولت‌های یاد شده بود (قائدان، ۱۳۸۴: ۸۵).

محمدعلی شاه علیرغم موافقت ظاهری با مجلس و قانون اساسی، عملاً با آن مخالفت کرد. مخالفت شاه با مجلس و قانون اساسی سرانجام منجر به دستور وی برای لشکرکشی به مجلس و به توپ بستن ساختمان آن شد. پس از این واقعه تمام روزنامه‌های مخالف بسته شد و اجازه هیچ حرکتی در مخالفت با حکومت داده نشد. ولی در ولایات، مخالفت با شاه ادامه یافت. سرانجام در ۲۷ جمادی الثانی ۱۳۲۷ پایتخت توسط سپهدار تنکابنی از رشت و سردار اسعد بختیاری از سمت شهرکرد و اصفهان، تسخیر شد. با تسخیر تهران، محمدعلی شاه به باغ سفارت روس در زرگنده پناهنده شد و از آنجا به روسیه تبعید گردید (قبادیان، ۱۳۹۲: ۱۱۲). پس از خلع و تبعید محمدعلی شاه، مشروطه خواهان فرزند دوازده ساله اش، احمد میرزا را به سلطنت منسوب کردند. وی تا سال ۱۳۰۴ ه.ش در ایران سلطنت کرد.

در طی مدت سلطنت آخرین پادشاه قاجار، ضعف حکومت مرکزی به حدی بود که نفوذ قدرت آن محدود به حصار شهر تهران بود. در تهران نیز حاکمان اصلی دو دولت روس و انگلیس بودند. در هر قسمت از مملکت یک خان قدرت را در اختیار داشت و روسیه نیمه شمالی و انگلستان نیمه جنوبی کشور را عملاً در اختیار داشتند. در این دوره، انقلاب صنعتی وارد مرحله سوم شد و غرب شاهد پیشرفت‌های چشمگیر در تلفن، برق، اتومبیل، نفت، هواپیما، رادیو و امواج بود (نولان و لنسکی، ۲۰۰۹: ۲۰۱). مهمترین تحول در ایران در این دوره، درگیری ناخواسته در جنگ جهانی اول، کشف منابع نفتی و به نفت رسیدن دو حلقه چاه در منطقه مسجد سلیمان در سال ۱۹۰۹ توسط مؤسسه متعلق به انگلیس بود که منجر به تأسیس شرکت نفت انگلیس و ایران و شکل‌گیری صنعت نفت در ایران گردید (فلور، ۱۳۷۱: ۹). جدول ۱ رخدادهای تاریخ سیاسی عصر قاجار را نمایش می‌دهد.

جدول ۱. رخدادهای تاریخ سیاسی قاجار

مقوله ها	تاریخ سیاسی قاجار
توجه به علوم و فنون جدید پس از شکست ایران از روسیه	اقدامات اصلاح طلبانه امیرکبیر (تلاش برای قرار گرفتن ایران را در مسیر توسعه: تأسیس مدرسه دارالفنون، دعوت از اساتید برجسته اروپایی برای تدریس، اعزام اهل فن به روسیه برای آموزش صنایع غربی، حمایت از کالای ملی، ایجاد کارخانه‌های مختلف صنعتی، کسب صنایع نظامی از اروپا، تأسیس مجمع الصنایعی از مصنوعات ایرانی، استخراج معادن، استخدام استاد معدن شناسی و معاف کردن معادن تا ۵ سال از مالیات)
	اقدامات عباس میرزا (تلاش برای قرار گرفتن ایران را در مسیر توسعه: پایه گذاری نخستین چاپخانه سری، آبله کوبی و کسب صنایع نظامی از اروپا)
اقدامات اصلاح طلبانه (صنعتی) ناصرالدین شاه	تأسیس راه آهن بین تهران و حرم حضرت عبدالعظیم، ایجاد تلگرافخانه بین تهران و تبریز و راه اندازی کارخانه‌های مختلف
ضعف مدیریت حکومت مرکزی	نفوذ سیاست های استعماری (افزایش نفوذ روس و انگلیس، اعنای امتیازات متعدد به روسیه و انگلستان، در زمان آخرین پادشاه حاکمان اصلی دولت های انگلیس و روس بودند)
	عدم آینده نگری و واقع نگری (عقب ماندگی جامعه ایران، عدم بکار افتادن استعداد ها و خلاقیت)
	قتل و ترور پادشاهان
	بحران‌های اجتماعی در دوران قاجار (بحران نان، بیماری وبا، مهاجرت، وقوع قحطی‌های پی در پی و جنگ‌های ایران و روسیه)
	شکست ایران از روسیه (پرداخت خسارت جنگ، تحمیل قراردادهای گلستان و ترکمان‌چای به ایران و از دست دادن فرصت های توسعه و پیشرفت)
	بیشتر روستاها، قبیله ها و شهرهای این دوره، در انزوای کامل بسر می بردند
	ظلم و استبداد سلاطین (فساد درباری و استثمار شدید طبقات زحمتکش)
	اعتراضات مردمی به وضع موجود مملکت
	به توپ بستن مجلس
	تسخیر پایتخت
وضعیت نظامی	کشور درگیر جنبش مشروطه شد
	تبعید پادشاه به روسیه
	درگیری ناخواسته در جنگ جهانی اول
	شکست ایران از روسیه (پرداخت خسارت جنگ، تحمیل قراردادهای گلستان و ترکمان‌چای به ایران و از دست دادن فرصت های توسعه و پیشرفت)
مسافرت‌های متعدد و طولانی به اروپا	واحدهای نظامی جدید: دیویزیون قزاق و پلیس جنوب (افزایش نفوذ روس و انگلیس)
	تهی کردن خزانه مملکت
	قرض از دول اروپایی برای تأمین مخارج های سفر

منبع : نگارنده

گسترش ارتباط با اروپا که در ابتدا نظامی بود و عمدتاً از نیازهای علمی، فنی و آموزشی کشور سرچشمه می گرفت، کم‌کم مقاصد متنوع تری را شامل گردید (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰، ۳۶). ارتباط ایران با غرب از طرفی موجب ورود اروپاییان به ایران شد و اقامت کوتاه مدت و بلندمدت بعضی از آنها و به‌ویژه تشکیل سفارتخانه‌ها و استقرار خانواده‌های هیئت‌های نمایندگی، موجب آشنایی گروه‌هایی از مردم به‌خصوص اعیان و رجال با الگوهای رفتاری، آثار هنری و برخی از معیارهای اجتماعی و هنری اروپاییان شد. از طرفی طی ارتباط‌های ایرانیان با اروپاییان؛ اروپایی هدایایی را به دربار شاه می‌آوردند که در بین آن‌ها آثار هنری زیادی نیز وجود داشت. با این روند به نوعی شاه و درباریان با سبک‌های هنر غربی آشنا شدند. از طرف دیگر گروه‌هایی از تجار نیز وارد ایران شدند که با خود محصولات اروپایی همچون پرده‌های نقاشی، باسمه‌ها و کتاب‌های چاپی را به بازارهای ایران وارد کردند که این امر باعث آشنا شدن مردم عادی با این آثار شد (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰، ۳۷).

از سوی دیگر به دنبال ارتباط ایران با غرب، ایرانیان به اروپا سفر کردند. ایرانیانی را که با شروع قرن نوزدهم توانستند به خارج از ایران مسافرت نمایند، را می‌توان این‌چنین تقسیم کرد: تجار، دیپلمات‌ها، محصلین و مهاجرین و

البته شخص شاه و شماری از درباریان قاجار و ایرانیان دیگر مانند برخی شاهزادگان، افراد ثروتمند و متوسط الحال که به صورت شخصی به سیاحت و سیر و سفر به خارج از ایران می‌رفته و یا روحانیونی که برای تبلیغ یا سیاحت سفر می‌کردند (زیباکلام، ۱۳۸۲، ۱۵۲). در دوران ناصرالدین شاه سفر ایرانیان، به خصوص امرا و اشراف و شخص پادشاه به اروپا به صورت مستمر و پیوسته انجام پذیرفت. ناصرالدین شاه اولین پادشاه ایران بود که جهت سیاحت و نه جنگ، به فرنگ سفر کرد و در دوران سلطنت خود سه سفر به اروپا کرد. ایرانیان در ابتدا که به کشورهای غربی وارد شدند از نظام سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و رفاهی آنجا دچار حیرت فراوانی شده بودند، تا جایی که یکی از نخستین ایرانیانی که در اوایل قرن نوزدهم از اروپا دیدن نمود، نام سفرنامه مشهورش را "حیرت‌نامه" گذارد. اما به تدریج حیرت زایل گشت و جای خود را به عبرت، تأمل و تعمق داد که آن هم به نوبه خود بدل به این پرسش شد که "چرا ما نه؟"، چنین بود که در نتیجه تماس و آگاهی از غرب، فکر اصلاحات و اندیشه تغییر در جامعه ایران متولد گردید (زیباکلام، ۱۳۸۲، ۱۵۴). در هر سفر به غرب، امرا و اشراف و شخص پادشاه با تمدن و فرهنگی مواجه شدند که به سرعت در حال تغییر و تحول و پیشرفت بود. اگر در گذشته تنها برتری نظامی غرب بر ما ثابت شده بود، اینک برتری علمی، تکنولوژیک و رفاه اجتماعی آنها عیان گردیده بود (شهیدی، ۱۳۸۳، ۴۶۵).

محصلین اعزامی به اروپا نیز پس از بازگشت علاوه بر بهره‌گیری از دانش جدید، نخستین دریچه‌ها به سوی زندگی و فرهنگ غربی را برای جامعه سنتی ایران گشودند. این افراد در پست‌های حساس سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گمارده شدند و از این راه وسیله‌ای برای اشاعه‌گرایش‌ها و الگوهای غربی در کشور شدند (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰، ۳۷). از بین دانشجویان افرادی نیز برای تحصیل در رشته‌هایی در حوزه ساختمان‌سازی اعزام شدند. برای نمونه میرزا رضا مهندس باشی دانشجویی است که در زمان فتحعلی شاه و به دستور عباس میرزا در انگلیس به تحصیل قلعه-سازی مشغول شد و در بازگشت به ایران طراحی مدرسه‌ی دارالفنون بر عهده‌ی وی گذاشته شد. ساخت این مدرسه به دست محمدتقی خان معمارباشی انجام شده است. ساختمان این مدرسه از سه جهت حائز اهمیت است: نخست آنکه عملکرد بنا به نوعی جدید است. دیگر اینکه توسط یک مهندس ایرانی تحصیل کرده در فرنگ طراحی شده است و در نهایت اولین بنایی است که آقاز نفوذ معماری غربی را نشان می‌دهد (مقتدر، ۱۳۷۲، ۲۶۰).

همچنین در اثر روابط با غرب، دانش‌های جدیدی در ایران شکل گرفت که تأثیر مستقیمی بر هنر و معماری دوره قاجار گذاشت که از مهمترین آنها، فن عکاسی، تمبر و کارت پستال‌های اروپایی بوده است. این دانش جدید به دلیل ویژگی‌های منحصر به فردش که در آن زمان آرزوی بشر بود، بسیار مورد توجه همه به ویژه شاه و درباریان قرار گرفت و در نگاره‌های ایران تأثیر فراوان داشت. چنان که در نگاره‌های تزئینات معماری این عصر طرح‌هایی مانند پرتره عکاسی شده از شخصیت‌های مهم مملکت و یا بناهای ساختمانی و برخی مناظر طبیعی و تصاویری از حیوانات میبینیم که پیش از این برای تزئین بناها از اینگونه تصاویر استفاده نمی‌شد. تصاویر قاب شده از این دوران به بعد رواج پیدا کرد و از طرف دیگر نگاره‌ها دارای حالت واقع‌گرا شدند و اصول عمق میدان (پرسپکتیو) و سایه روشن در بسیاری از آن دیده می‌شود. همچنین سیاه و سفید بودن برخی نگاره‌ها، دلیل دیگری است که نشان می‌دهد بسیاری از نگاره‌ها از عکس‌ها، تمبرها و کارت پستال‌های آن دوره الگو برداشته‌اند (اسودی، ۱۳۹۵، ۲۶؛ افشار مهاجر، ۱۳۸۴، ۷۶). به نظر می‌رسد شباهت قصر فیروزه با تروکادرو از این دست موارد باشد (تازیکه لمسکی، ۱۳۹۵، ۱۰۸).

جدول ۲. تأثیر گسترش ارتباط با غرب بر معماری

ارتباط با غرب	تأثیر بر معماری
گسترش روابط بازرگانی ایران با غرب	ورود کالاهای اروپایی به ایران (پرده‌های نقاشی، باسمه‌ها، کتاب‌های چاپی و...)
آمد و شد هیئت‌های نمایندگی و سفرای حکومت‌های اروپایی به ایران ورود مهندسان غربی به ایران	آشنایی گروه‌هایی از مردم به خصوص اعیان و رجال با فرهنگ و آداب اروپاییان و به دنبال آن شروع به تقلید از آنها
مسافرت‌های متعدد و طولانی ایرانیان به اروپا اعزام دانشجویان به اروپا	آشنایی با برخی مظاهر تمدن غربی و برخورد با معماری غربی و تلاش برای پیاده کردن همان سبک معماری در ایران
ورود دانش و محصولات فنی تکنولوژیکی به ایران (ورود فن عکاسی، ترم و کارت پستال اروپایی)	تأثیر بر نگاره‌های تزئینات معماری و همچنین مردم (اعیان و رجال) با مشاهده تصاویر ساختمان‌های فرنگی خواهان داشتن ساختمانی شبیه به نمونه فرنگی بودند.

منبع: نگارنده

۲- روش پژوهش

در پژوهش حاضر با توجه به بستر تاریخی پژوهش، از روش تحلیلی-تاریخی برای مطالعه‌ی اسناد کتابخانه‌ای و جمع‌آوری داده‌های تاریخ سیاسی عصر قاجار استفاده شده است. سپس از طریق روش پژوهشی داده‌بنیاد، به تحلیل داده‌ها جهت تعیین نقش سیاست قاجار بر تأثیرپذیری نقوش تزئینات معماری از غرب پرداخته شده است. برای این منظور در ابتدا رخدادهای سیاسی تخلص و کدگذاری شده‌اند (کدگذاری باز) تا از طریق آن، مفاهیم شناسایی شده و ویژگی‌ها و ابعاد آن‌ها در داده‌ها کشف شود. سپس با کدگذاری محوری هر مفهوم از مرحله کدگذاری باز، مفاهیم در دسته‌ی بالاتر قرار داده شده است. این روند تا زمانی که تمامی مقوله‌ها اشباع شود، ادامه یافته است (اشباع بدین معنی است که هیچ داده تازه و مهمی به دست نیاید و مقوله‌ها به خوبی از لحاظ ویژگی‌ها و ابعاد پرورده شده باشند). در مرحله‌ی آخر، کدگذاری انتخابی برای رسیدن به شاخص‌ها می‌باشد. پس از آن تأثیر مثبت یا منفی هر رخداد بر شاخص مشخص شده است که نحوه استنباط تأثیر مثبت یا منفی هر رخداد بر اساس باورهای عمومی و منطبق بر فحوای کلام متخصصان صورت گرفته است. پس از تبیین وضعیت هر رخداد؛ میزان مطلوب یا نامطلوب بودن هر شاخص سیاسی معین گردیده و در نهایت تأثیر شاخص‌های سیاسی بر تزئینات معماری نشان داده شده است.

۳- یافته‌ها :

۳-۱- تأثیر غرب بر تزئینات معماری عصر قاجار

معماری عصر قاجاریه حدوداً یک و نیم قرن را شامل می‌شود. در این مقطع تاریخی ساختمان‌های بسیاری در ایران ساخته شد که نمونه‌های متعدد و شاخصی باقی مانده است. در ابتدای دوره قاجار معماری ایران همان معماری عهد زندیه بود که آن نیز به نوبه خود دنباله معماری دوره صفویه و دوره‌های پیشتر بوده است ولی الگوهای قدیمی معماری ایران در جهت گسترش فضا تکامل می‌یابند. از طرفی وقتی معماری را از زوایای دیگری مانند اندازه‌ها، تناسبات، شکل‌ها و تزئینات نگاه کنیم، معماری دوره قاجار وضعیت نازل‌تری را نسبت به دوره‌های گذشته خود و

به خصوص دوره صفوی نشان می‌دهد. تزئینات معماری گاه تا حد ابتدال سقوط می‌کند و بی‌بندوباری و هرج و مرج، جایگزین تزئینات محدود و با وسواس دوره‌های درخشان سلجوقی و صفوی می‌شود. زمانی که ارتباط ایران با دنیای مغرب زمین گسترش یافت، به خصوص از دوران سلطنت فتحعلی شاه که بین ایران و اروپا ارتباط بیشتری برقرار شد، به تدریج نفوذ معماری غربی در ساختمان‌های ایران پدیدارگشته است (اسودی، ۱۳۹۵، ۲۲؛ بانی مسعود، ۱۳۸۸، ۷۴).

در درجه‌ی اول، تزئینات و نقاشی‌های واقع‌گرای اروپایی بر بدنه ساختمان‌ها در این دوره بیشتر نمایان می‌شود. ولی باید توجه داشت که نقاشی ایران از زمان صفویه تحت تاثیر نقاشی غرب قرار گرفت و بر بدنه کاخ‌های صفوی در اصفهان مانند کاخ چهلستون و کاخ عالی قاپو، نقاشی‌های واقع‌گرای غربی هنوز بر جای مانده است. لذا وجود نقش‌ها و تزئینات واقع‌گرا جزو معماری دوره صفوی محسوب می‌شود (آزند، ۱۳۸۳، ۷۵). اما در دوره قاجار، استفاده از آن گسترده‌تر می‌شود. در زمان ناصرالدین شاه نفوذ معماری غربی در ساختمان‌های ایران به اوج خود می‌رسد. سبکی در معماری آقاز گردید که التقاطی از معماری بومی و معماری غربی می‌باشد (مصطفوی، ۱۳۷۵، ۴۰۵-۴۵۸).

عواملی چون تماس با غرب، تأثیر حضور استعمار، مسافرت رجال و دانشجویان به فرنگ و انتقال مشاهدات به هموطنان و ورود پدیده‌های جدید فنی، تکنولوژیکی و غیره موجب پدیدار شدن این جریان شد تا از داخل و خارج نظام قاجار موجی برای انجام تغییرات گسترده بپا خیزد. چنین به نظر می‌آید که بروز این شرایط خاص که به تعبیری می‌توان آن را با مفهوم ورود مدرنیسم و مدرنیته به ایران یکسان پنداشت دارای اثراتی بر معماری ایران و تزئینات آن بوده است. تأثیر معماری اروپا بر معماری ایران در دوران قاجار، ابتدا خود را در ساختمان‌های سلطنتی و اعیانی، سپس در بناهای عمومی و دست آخر در معماری مسکونی نشان داد. به این ترتیب تعدادی از عناصر معماری غربی وارد معماری ایرانی شد و در ترکیب با همان معماری به اصطلاح سنتی به کار رفت. بخشی از این عناصر تقلیدی از معماری کلاسیک و نئوکلاسیک اروپا بود و بخشی دیگر هم تحت تأثیر معماری مدرن قرار داشت. در نتیجه می‌توان گفت بخش‌های سطحی‌تر معماری بیش از بخش‌های عمیق‌تر آن تحت تأثیر غرب قرار گرفته است (سجادی و همکاران، ۱۳۹۳، ۸۸).

تا پیش از این، معماری در ایران همواره از سنت الگو می‌گرفت. اما در این دوره همانطور که در بسیاری از زمینه‌ها، فرنگ را منبع الهام خود قرار دادند، ساختمان‌های تهران نیز به ظاهر به سبک فرنگی درآمدند. در این رابطه، کاخ‌ها و بناهای حکومتی، اولین ساختمان‌هایی بودند که دستخوش تغییرات شدند (اسودی، ۱۳۹۵، ۵۶-۵۷). هر چند این نوع معماری خاص اغنیا بود، به هر حال در کوچه و بازار نیز دیده می‌شد. در این دوران، برخورد شکلی با معماری معاصر غرب، بیش از هر چیز مورد توجه بوده است. این تحولات در اروپا برآمده از نیازها و تغییرات حاصله از انقلاب صنعتی و روش‌های تولید بوجود آمده و به صورتی کاملاً درونزا برای پاسخ‌گویی به این تغییرات حاصل شده بود؛ در ایران این تغییرات بر اثر سطحی‌نگری، تقلید و شیفتگی حکام و اشراف جامعه (عوامل داخلی) و همچنین فشارهای کشورهای استعماری و اروپایی (عوامل خارجی) به صورت کاملاً برونزا و غیر اختیاری تحمیل گردید (مهدوی نژاد و همکاران، ۱۳۹۴، ۲۳).

۳-۲- تأثیر غرب بر نقوش بکار رفته در تزئینات معماری

تزئینات در دوره قاجار اهمیت ویژه‌ای داشت. در اکثر تزئینات این دوره به جهت رنگ و تنوع موضوعات تحول نسبی پدید می‌آید. نقوش بکار رفته در تزئینات معماری (کاشی کار، گچ‌بری و نقاشی دیواری) عهد قاجار شامل اشکال انتزاعی، اسلیمی و ختایی، مناظر معماری، نقوش گیاهی، نقوش جانوری و نقوش انسانی (پیکره‌ها) است. جنبه‌های طبیعت‌گرایانه و حالت تجمل‌گرایی نقش و نگاره‌های این دوره همراه با رنگ‌های تند، فضایی کاملاً دنیایی و متفاوت با دوره‌های قبل ایجاد می‌کند و اشکال انتزاعی، اسلیمی و ختایی و آن حالت روحانی و معنوی در این آثار کم رنگ می‌شود (مکی‌نژاد، ۱۳۹۹، ۴۸). گرابار^۳، در تحلیل خود از نقوش تزئینات قاجاری آثار این دوره را واجد نوعی سادگی غریزی می‌داند که ناشی از طلب مدرنیته و نوعی عوام‌گرایی است (گرابار، ۱۳۷۸، ۹۵). با گسترش روابط خارجی و ورود هرچه بیشتر نقاشی‌ها، باسمه‌ها، کارت پستال‌ها و دیگر مصنوعات منقوش اروپایی، توجه بسیاری از هنرمندان به نقوش طبیعت‌گرایانه اروپایی جلب شده و جنبش فرنگی‌سازی بیش از پیش گسترش یافت (نوایی، ۱۳۸۲، ۱۳). در این دوره، با الگو گرفتن از محصولات و فنون تکنولوژیکی و وارداتی، مناظر و چهره پردازی‌های کم ارزش اروپایی بر روی تزئینات معماری انجام شده است (فلور و همکاران، ۱۳۸۱، ۲۶). شکل ۱ نمونه‌ای از نقوش تزئینات قاجار را نمایش می‌دهد. و به خوبی نمایانگر ویژگی‌های نقوش تزئینات قاجار می‌باشد، که شامل: بهره‌گیری از رنگ‌های گرم (زرد، قرمز، نارنجی و...)، نقوش گیاهی طبیعت‌گرا، نقوش جانوری و انسانی و همچنین در قاب قرار گرفتن نقوش می‌باشد و نشان از تأثیر غرب بر نقوش بکار رفته در تزئینات معماری دارد.

شکل ۱- نمونه نقوش تزیینات در دوره قاجار، گرمابه نوبر تبریز (آجورلو، ۱۳۹۳، ۸۲)

۳-۲-۱- منظره‌های معماری

مناظر معماری جزو طرح‌هایی هستند که در دوره قاجاریه به میزان گسترده مورد استفاده قرار گرفتند. گاهی برخی از این منظره‌ها حالت سه بعدی و سایه روشن را آنچنان دقیق به تصویر کشیده‌اند که بیانگر تاثیرپذیری آنها از عکاسی است. منظره‌های معماری دارای انواع مختلف است مانند: منظره‌های شهری، کلیسا، کاخ و قلعه، مسجد، کارخانه و خیمه. این منظره‌ها عموماً در کاشی‌کاری و نقاشی دیواری استفاده می‌شده است (اسودی، ۱۳۹۵، ۱۳۸). نمونه‌های منظره معماری در نقوش کاشی‌کاری را می‌توان در مدرسه سپهسالار جدید (شهید مطهری)، معمارباشی و مسجد

سید اصفهان مشاهده کرد. که نمونه‌های شبیه همان مناظر بر روی تمبرها، عکس‌ها و کارت‌پستال‌ها مشاهده می‌شود (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰، ۴۲).

شکل ۲- نمونه مناظر معماری در نقوش تزیینات قاجار، کاخ گلستان (www.golestanpalace.ir).

شکل ۳- نمونه مناظر معماری در کاشی کاری مسجد-مدسه معمار باشی تهران (اسودی، ۱۳۹۵، ۱۳۹).

۳-۲-۲- نقش گرایانه

نقش مایه‌های تزیینی بناهای دوره قاجار تحت تاثیر غرب کم‌کم به سوی واقع‌گرایی متمایل می‌شد. از این عصر به بعد به نوعی تمایل به استفاده از نقوش گیاهی مثل گل‌های طبیعی، خوشه‌های انگور، گل سرخ و زنبق، گل و گلدان دیده شده است (فریه، ۲۹۹، ۱۳۷۴). استفاده از این نقوش تا پیش از این در هنر ایران چندان اهمیت نداشت و از آن استفاده چندانی نمی‌شد مگر به صورت ساده شده و انتزاعی. ولی از این عصر به بعد به طور فراوان در گچبری‌ها و نقوش کاشی‌ها دیده می‌شود. نقش گل سرخ به صورت واقع‌گرا به میزان زیاد دیده می‌شود. در دیدگاه غربی، گل سرخ مظهر عیسوی کهن بود و نمونه‌هایی از آن در دخمه‌های رومیان یافت شده که به نظر می‌رسد دلالت بر بهشت داشته است (هال، ۱۳۸۰، ۳۰۱).

شکل ۴- نمونه ای از نقوش گیاهی واقع گرا در قباب، کاخ گلستان (www.golestanpalace.ir)

شکل ۵- نمونه گچ بری با نقوش گیاهی واقع گرا در دوره قاجار، باغ فردوس (عباسی، ۱۳۹۵، ۱۱)

نقش گل زنبق از دیگر نمونه گل‌هایی است که نشانگر تاثیر غرب بر نقوش کاشیکاری و گچبری ایران است. این نقش تا پیش از عصر قاجار به ندرت دیده شده است ولی در تزئینات بناهای این دوره به صورت گسترده از نقش زنبق آن هم به صورت گسترده و واقع‌گرا استفاده شده است. کلاً یک حالت طبیعی و واقع‌گرایی از این عصر به نقش مایه‌ها وارد شده که به نوعی متأثر از غرب است. در غرب گل زنبق نماد زندگی به شمار می‌رفته است (هال، ۱۳۸۰، ۱۰۲).

شکل ۶- نمونه گل سرخ و گل زنبق در تزئینات قاجار، کاخ گلستان (www.golestanpalace.ir)

نقش تاک و انگور در نقوش کاشیکاری مساجد یا مدارس دوره‌های قبل همچون دوره صفویه، به صورت نقوش پیچان اسلیمی به کار رفته و کمتر از نقش انگور به صورت واقع‌گرا استفاده شده است. اما در نقوش تزئینات تعدادی از مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار علاوه بر شکل اسلیمی آن، تحت تاثیر غرب به صورت واقع‌گرا نیز کار شده و اصولاً این دسته از نقوش در دوره قاجار فزونی یافته است. نقش خوشه‌های انگور به صورت ترکیبی با نقش‌های دیگر به ویژه انواع گل سرخ و زنبق، گل و گلدان همانند نقش‌هایی که در تمبرها، عکس‌ها و کارت‌پستال‌های وارداتی دیده می‌شود. هرچند در هنر تصویری ایران درخت مو و انگور بر روی ظروف و یا در حجاری‌های قبل از اسلام و در دوره اسلامی نیز از این نقوش بهره گرفته شده، اما به نظر می‌رسد شیوه طراحی درخت مو، برگ‌های آن و انگور در این بناها از نمونه‌های تصویری غرب است (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰، ۴۵).

شکل ۷- نمونه نقوش انگور واقع‌گرا در تزئینات قاجار، مدرسه معمار باشی (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰، ۴۲).

۳-۲-۳- نقوش جانوری

این نقوش شامل انواع پرندگان و انواع حیوانات است. پرندگانی چون طاووس، سیمرغ و کبک و گنجشک در ترکیب نقش و نگارهای جانوری قرار گرفته‌اند. حتی در اماکن مذهبی نیز از پرندگان در ترکیب کاشی‌کاری‌ها استفاده شده است. نقاشان گل و مرغ مانند لطفعلی صورتگر، در الهام بخشی به کاشی‌کاران مؤثر بوده‌اند. در مجموعه کاخ گلستان بسیاری از این گونه‌های پرندگان بر نقوش کاشی‌کاری غالباً به صورت قرینه نقش بسته‌اند. حیواناتی نظیر اسب، شیر، اژدها، پلنگ، گوزن در کنار سایر نقوش کاشی‌کاری به کار رفته‌اند. این نقوش حیوانی به ندرت به صورت منفرد دیده می‌شوند و اکثر آنها در صحنه‌های جمعی و یا نبرد بین قوی و ضعیف استفاده شده‌اند. نقش شیر و خورشید بیشترین کاربرد را در این گونه کاشی‌ها داشته است. این نقش از سال ۱۲۸۰ ه. ق در زمان ناصرالدین شاه قاجار نشان رسمی ایران شد: «از این تاریخ این علامت به عنوان نشان تکامل یافته ایران بر پرچم و سردر ادارات و گاه سکه‌ها جای خود را باز می‌یابد». گونه‌های مختلف این نقش را می‌توانیم در دیوارنگارهای مجموعه کاخ گلستان مشاهده کنیم. این گونه نقوش نیز حاصل بخشی از حلقه وصل شده بین نقاشان، کاشی‌کاران و هنرمندان بود که در کاشی‌ها، حجاری‌ها، روزنامه و کتب چاپ سنگی مورد استفاده قرار گرفته بود (مکی‌نژاد، ۱۳۹۹، ۵۸).

شکل ۸- نمونه نقش شیر و خورشید در تزیینات کاخ گلستان (www.golestanpalace.ir)

۳-۲-۴- نقوش انسانی (پیکره‌ها)

یکی دیگر از وجوه خاص نقوش تزیینی قاجار پیکره نگاری انسان است. اختصاص دادن بخش اعظم نقوش تزیینات به پیکره انسانی نشانه از نفوذ هنر غرب است، زیرا تا پیش از این در پی منع شمایل انسانی، ترسیم پیکره افراد چندان مرسوم نبود. کم‌کم بر میزان استفاده از تصاویر انسانی، حیوانی افزوده شد (گودرزی، ۱۳۸۸، ۱۳۳). پیکره‌ها شامل تصاویر مذهبی و دینی، تصاویر پادشاهان و شاهزادگان، تصاویر حماسی باستانی و اساطیری ایران است. جدای از نقاشی دیواری، تأثیرپذیری کاشی کاری قاجار از نقاشی و رواج تصویرنگاری روی کاشی، دامنه وسیعی از این گونه نقوش را به خصوص در اماکن غیر مذهبی نشان می‌دهد. تصاویر مذهبی و دینی، بیشتر به حسینیه‌ها، تکایا و سقاخانه‌ها اختصاص داشت. تکیه معاون الملک در کرمانشاه مجموعه عظیمی از تصاویر ائمه و امامان شیعه از قبیل تمثال حضرت ابوالفضل، رزم حضرت علی اکبر، صحنه عروج پیامبر، به خاکسپاری شهدای کربلا و ۱۸ تابلو در رسای حضرت امام حسین و صحنه‌های کربلا را نشان می‌دهد. این نگاره‌های کاشی کاری شده در زمره نقاشی قهوه‌خانه‌ای هستند. دسته دیگری از تصاویر مربوط به ادیان دیگر است مانند تصویر حضرت عیسی (ع) و پیروانش در سرسرای ورودی کاخ گلستان که متأثر از گراورهای اروپایی است (مکی نژاد، ۱۳۹۹، ۵۵).

شکل ۹- نمونه ای از کاشی کاری تکیه معاون الملک (گودرزی، ۱۳۸۸، ۱۳۳).

شکل ۱۰- نقش کاشی تعمیر عیسی (ع) بدست یحیی، سرسرای تالار اصلی کاخ گلستان. (سامانیان و همکاران، ۱۳۹۳، ۶۴)

تصویرنگاری پادشاهان از سنت‌های باستان است و پادشاهان قاجار به خصوص فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه که دوران زمامداری‌شان طولانی بوده است به منظور ارضای حس شاهانه، جاودانگی و تثبیت حکومت و تخت و تاج و ... به تاسی از گذشتگان به هنرمندان سفارش‌های متعددی می‌دادند تا هنرمندان نقش آنها را بر بوم، کاشی یا سنگ و غیره جاودانه نمایند. کاشی‌های زیادی در مجموعه کاخ گلستان و کاخ فرمانیه از ناصرالدین‌شاه ترسیم شده که حالت‌های مختلف مانند ایستادن ملازمان با جامه‌های ترمه و گروه نوازندگان و صحنه‌های شکار ناصرالدین‌شاه را نشان می‌دهند. به نظر می‌آید این گونه تصاویر متأثر از تصاویر چاپ سنگی روزنامه و کتاب‌های چاپ سنگی باشند. علاوه بر تصاویر پادشاهان قاجار، تصاویر پادشاهان و شخصیت‌های مهم کشورهای دیگر نیز نقش‌بند کاشی‌های قاجاری است. کاشی‌های هفت رنگ خانه ضیائی‌ان در شیراز مجموعه‌ای از این نقوش را نشان می‌دهد. «در بالای ورودی یکی از پله‌ها که به اتاق‌های طبقه دوم راه می‌یابد، صورت محمدعلی‌شاه و در پله دیگر صورت پادشاه دیگری که احتمالاً احمد شاه است دیده می‌شود که در کنار آن صورت پادشاه ژاپن، ماهاتما گاندی، کمال پاشا، کارل مارکس، ویلسن رئیس‌جمهور آمریکا، ملکه هند، شاه عثمانی، شاه روسیه و... وجود دارد» (شریف زاده، ۱۳۸۱، ۱۵۵).

شکل ۱۱- نقش برجسته محمد علی میرزا از نوادگان فتحعلی‌شاه، بر دیواره طاق بستان، (چیت‌سازیان، ۱۳۹۱، ۷۴)

شکل ۱۲- نمونه تزیینات با نقوش انسانی دوره قاجار، احتمالاً جوانی مظفرالدین شاه قاجار در تبریز (آجورلو، ۱۳۹۳، ۸۰). مجالس بزم و تصویر زنان و مردان نیز در کاشی‌کاری‌های قاجاری به چشم می‌خورد (شکل...). سابقه نقش مایه‌های شاهان و شاهزادگان را در بشقاب‌های لعاب‌مینایی و نقاشی زیررنگی در قرون ششم و هفتم می‌توان دید. تصاویر حماسی، باستانی و اساطیری، گروه دیگری از نگاره‌های کاشی‌کاری شده قاجار است (مکی نژاد، ۱۳۹۹، ۵۶). نقوش یادشده خاصه نقش‌های انسانی و حیوانی با شیوه‌ای کاملاً برجسته برگرفته از فنون فرنگی در گچ‌بری‌ها اجرا می‌گردید و همچنان استفاده از رنگ در آنها متداول بود (سلطان زاده، ۱۳۷۵، ۲۴۶). با بررسی نگاره‌های تزیینی بناهای ایران می‌توان متوجه شد که نقش مایه‌های آنها در دوره‌های اولیه، دارای اشکال ساده بودند و بیشتر از نقش مایه‌های هندسی و گیاهی استفاده می‌شد، اما کم‌کم در اثر افزایش ارتباطات با ممالک غربی، به نوعی منجر به مطرح شدن این تحولات در هنرها شد. (اسودی، ۱۳۹۵، ۱۴۴-۱۵۵).

شکل ۱۳- کاشی نقش برجسته تصویر بزمی از دوره قاجار، سرسرای تالار اصلی کاخ گلستان (سامانیان و همکاران، ۱۳۹۳، ۶۳)

شکل ۱۴- نقش الهه عشق (کوپید) در نقوش حجاری مسجد-مدرسه خازن الملک (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰، ۴۳)

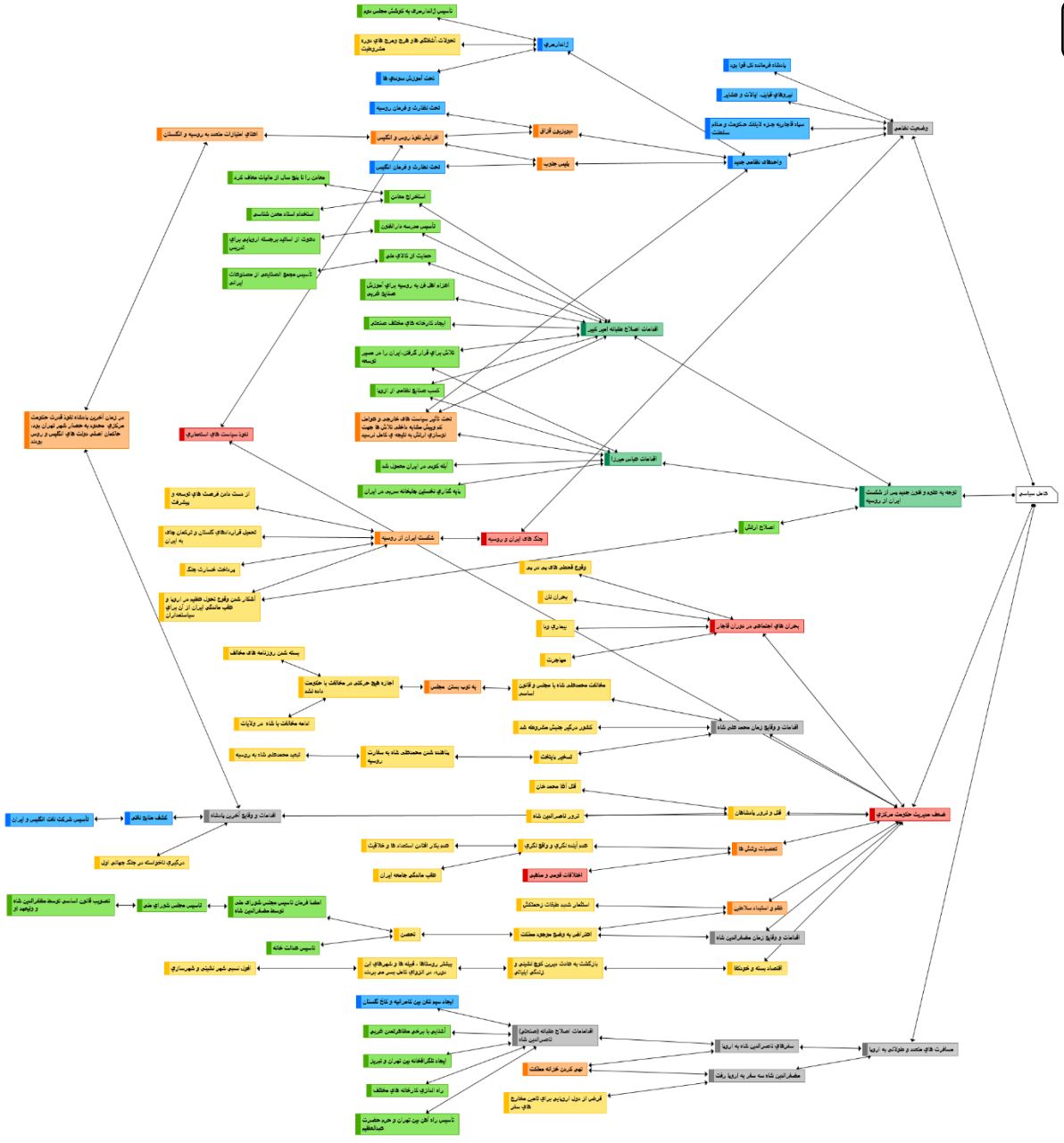
جدول ۳- نقوش بکار رفته در تزئینات معماری قاجار (نگارنده)

نقوش بکار رفته در تزئینات معماری قاجار	
نقوش هندسی	تقلید از نقوش سنتی (معماری صفوی)
نقوش ختایی و اسلیمی	
منظره های معماری	گسترش نفوذ معماری غربی در تزئینات معماری قاجار
نقوش انسانی	
نقوش گیاهی واقع گرایانه	
نقوش جانوری	

۳-۳- تحلیل رخدادهای سیاسی

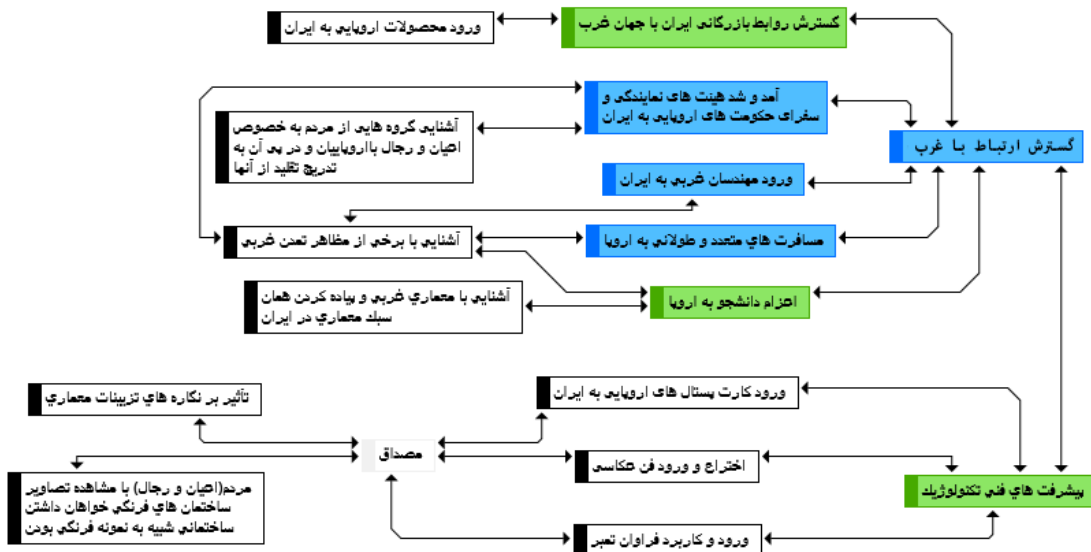
در نمودار ۱ تحلیل وضعیت شاخص های سیاسی با توجه به رخدادهای سیاسی عصر قاجار را بررسی می کنیم. در این نمودار کلیه رخدادهای عامل سیاسی (کدهای باز) آورده شده اند. رنگ طوسی گزاره های خبری، رنگ های سبز و آبی رخدادهای مثبت و رنگ های زرد، نارنجی و قرمز رخدادهای منفی، عامل سیاست حکومت قاجار را نشان می دهند.

نمودار ۱. رخدادهای تاریخ سیاسی عصر قاجار (نگارنده)

در نمودار ۲ شاهد تأثیر گسترش ارتباط با غرب بر معماری هستیم به این معنا که به دنبال گسترش ارتباط با غرب، روابط بازرگانی با غرب گسترش یافته، هیئت‌های نمایندگی حکومت‌های اروپایی به ایران سفر کردند، مهندسان و افراد اهل فن اروپایی به ایران دعوت شدند، ایرانیان به اروپا سفر کردند و دانشجویهای ایرانی به غرب اعزام شدند. این گسترش ارتباطات در کنار ورود پیشرفت‌های فنی تکنولوژیک به ایران باعث آشنایی ایرانیان با فرهنگ غربی و به دنبال آن معماری غربی، چه به صورت مشاهده‌ی مستقیم و یا دیدن عکس‌ها، تصاویر و دیگر محصولات اروپایی شد. و در نتیجه منجر به تأثیر پذیری از معماری غرب گردید.

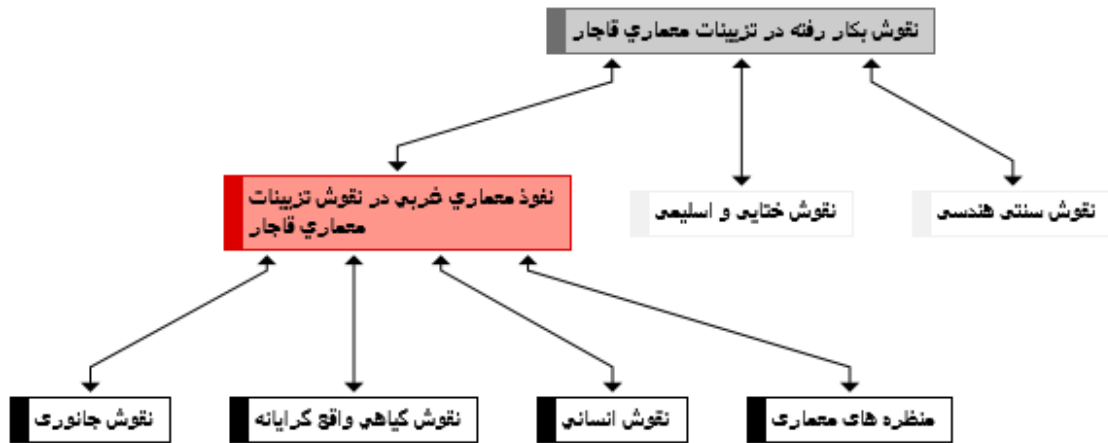
نمودار ۲. تأثیر گسترش ارتباط با غرب بر معماری

بررسی و تحلیل تاریخی نقش سیاست حکومت قاجار بر تأثیرپذیری تزئینات معماری از غرب با تأکید بر نقوش

با توجه به نمودار ۳ نقوش بکار رفته در تزئینات معماری قاجار به دو بخش تقسیم می شوند و گروهی که بیشترین کاربرد را داشته اند و در سطح وسیع در ساختمان ها استفاده می شده اند برآثر نفوذ معماری غربی گسترش یافته اند و شامل مناظر معماری، نقوش انسانی، نقوش گیاهی واقع گرا و نقوش جانوری هستند. نقوش سنتی هندسی و ختایی و اسلیمی در سال های اول قاجار و پیش از افزایش ارتباط با اروپا کاربرد داشته اند و از آن پس استفاده نشده اند.

نمودار ۳ نقوش بکار رفته در تزئینات معماری قاجار

از تحلیل نمودار های ۳ تا اینطور به نظر می رسد که رخداد های سیاسی عصر قاجار حکومت قاجار را به افزایش ارتباط با غرب ترغیب کرد. و به دنبال آن سبب آشنایی بیشتر با فرهنگ و معماری غربی به صورت سطحی و ظاهری شد. جدول ۴ وضعیت رخدادها و در نتیجهی آن شاخص های عامل سیاست را می بینیم. نتایج به دست آمده از این جدول حاکی از آن است که با توجه به رخداد های سیاسی عصر قاجار وضعیت شاخص های سیاسی این

عصر در شرایط نامطلوبی (منفی) بوده است که می‌توان نتیجه گرفت وضعیت کلی عامل سیاسی عصر قاجار در وضعیت نامطلوب قرار داشته است.

جدول ۴. تحلیل وضعیت شاخص‌های سیاسی با توجه به رخداد‌های سیاسی عصر قاجار (نگارنده)

رتبه	کدهای انتخابی (شاخص)	کدهای / مثبت / منفی	کدهای / مثبت / منفی	کدهای باز (رخدادها)
نامطلوب	عامل سیاسی	منفی	منفی	اقدامات اصلاح طلبانه امیرکبیر (تلاش برای قرار گرفتن ایران را در مسیر توسعه: تأسیس مدرسه دارالفنون، دعوت از اساتید برجسته اروپایی برای تدریس، اعزام اهل فن به روسیه برای آموزش صنایع غربی، حمایت از کالای ملی، ایجاد کارخانه‌های مختلف صنعتی، کسب صنایع نظامی از اروپا، تأسیس مجمع الصنایعی از مصنوعات ایرانی، استخراج معادن، استخدام استاد معدن‌شناسی و معاف کردن معادن تا ۵ سال از مالیات)
				توجه به علوم و فنون جدید پس از شکست ایران از روسیه
				اقدامات عباس میرزا (تلاش برای قرار گرفتن ایران را در مسیر توسعه: پایه گذاری نخستین چاپخانه سربی، آبله‌کوبی و کسب صنایع نظامی از اروپا)
				تأسیس راه آهن بین تهران و حرم حضرت عبدالعظیم، ایجاد تلگرافخانه بین تهران و تبریز و راه اندازی کارخانه‌های مختلف
				اقدامات اصلاح طلبانه (صنعتی) ناصرالدین شاه
				نفوذ سیاست‌های استعماری (افزایش نفوذ روس و انگلیس، اعنای امتیازات متعدد به روسیه و انگلستان، در زمان آخرین پادشاه حاکمان اصلی دولت‌های انگلیس و روس بودند)
				عدم آینده‌نگری و واقع‌نگری (عقب‌ماندگی جامعه ایران، عدم بکار افتادن استعدادها و خلاقیت)
				قتل و ترور پادشاهان
				بحران‌های اجتماعی در دوران قاجار (بحران نان، بیماری وبا، مهاجرت، وقوع قحطی‌های پی در پی و جنگ‌های ایران و روسیه)
				شکست ایران از روسیه (پرداخت خسارت جنگ، تحمیل قراردادهای گلستان و ترکمان‌چای به ایران و از دست دادن فرصت‌های توسعه و پیشرفت)
				بیشتر روستاها، قبیله‌ها و شهرهای این دوره، در انزوای کامل بسر می‌بردند
				ظلم و استبداد سلاطین (فساد درباری و استثمار شدید طبقات زحمتکش)
				اعتراضات مردمی به وضع موجود مملکت
				به توپ بستن مجلس
تسخیر پایتخت				
کشور درگیر جنبش مشروطه شد				
تبعید پادشاه به روسیه				
درگیری ناخواسته در جنگ جهانی اول				
وضعیت نظامی	منفی	منفی	شکست ایران از روسیه (پرداخت خسارت جنگ، تحمیل قراردادهای گلستان و ترکمان‌چای به ایران و از دست دادن فرصت‌های توسعه و پیشرفت)	
مسافرت‌های متعدد و طولانی به اروپا	منفی	منفی	واحدهای نظامی جدید: دویزیون قزاق و پلیس جنوب (افزایش نفوذ روس و انگلیس)	
	منفی	منفی	تهی کردن خزانه مملکت	
	منفی	منفی	قرض از دول اروپایی برای تأمین مخارج‌های سفر	

شاخص‌های نامطلوب سیاسی منجر به گسترش تأثیرپذیری و نفوذ غرب در همه‌ی زمینه‌ها شده است. بنابراین افزایش تأثیرپذیری از غرب در حوزه معماری و مخصوصاً نقوش تزئینات معماری عصر قاجار را در پی داشته است. در نمودار ۴ ارتباط دوسویه سیاست و نقوش تزئینات معماری قاجار را نمایش می‌دهد.

نتیجه گیری

دوره نسبتاً طولانی قاجار مقارن با دوره تحولات گسترده، عمیق و سریع در ممالک غربی می باشد که به دلیل شرایط نابسامان ایجاد شده پس از سقوط صفویه تا اوایل حکومت قاجار؛ فرصت درک مناسب از این پیشرفت ها فراهم نمی شود. در مواجهه نظامی ایران سنتی با روسیه تزاری؛ شکست های سنگین جنگی برای ایران رقم می خورد و بخش های وسیعی از خاک ایران جدا می شود. پس از آن از یک سو سیاستمداران قاجار متوجه نیاز به ارتباط با غرب و آشنایی با پیشرفت های جهانی می شوند و از سوی دیگر کشورهای غربی به دلیل موقعت استراتژیک ایران و کنترل نفوذ رقبای خود، تمایل به گسترش نفوذ در ایران پیدا می کنند. این ارتباط دوسویه منجر به آقاز ارتباطات گسترده ایران با غرب می شود و علاوه بر پیشرفت های نظامی؛ دیگر برتری های علمی، تکنولوژیکی، رفاهی و ... غرب بر ایرانیان عیان می شود. این تأثیرپذیری برای دوره ای طولانی و به صورت روزافزون و فاقد چهارچوب در کلیه حوزه های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و ... افزایش می یابد. طبق کدگذاری های باز انجام گرفته بر روی رخدادهای سیاسی این دوره؛ ضعف در چهار شاخص علم به مصالح جامعه، ایجاد اسباب رفاه و امنیت، اداره و مراقبت از امور داخلی، برنامه و شیوه عمل به عنوان کدهای محوری اثرگذار بر گرایش حکومت به غرب بدست آمد که جامعه را به الگوبرداری بی قید و شرط و روزافزون از غرب ترغیب می کرد. در نتیجه آن معماری ایران نیز تحت تأثیر گسترده از غرب قرار گرفت به گونه ای که در تزئینات معماری؛ نقوش گیاهی، حیوانی و انسانی دستخوش تغییرات گسترده شدند و به جای نگاه معنوی سنتی به سمت واقع گرایی و تجمل گرایی سوق پیدا کردند.

بررسی و تحلیل تاریخی نقش سیاست حکومت قاجار بر تأثیرپذیری تزئینات معماری از غرب با تأکید بر نقوش

1. Strauss
2. Nolan, Lenski
3. Grabar

منابع

- آجورلو، بهرام، نامی گرمی، پریسا (۱۳۹۳). «شناسایی بافت، بستر اصلی کاشی نگار ه‌های گرمابه تاریخی نوبر تبریز»، مجله علمی پژوهشی باغ نظر، شماره ۳۱، ۷۷-۸۸.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). امیرکبیر و ایران، تهران: انتشارات خوارزمی.
- آدمیت، فریدون، ناطق، هما (۱۳۵۶). افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده در دوران قاجار، چاپ اول، تهران: نشر آگاه.
- آزند، یعقوب (۱۳۹۳). مکتب نگارگری اصفهان، تهران: فرهنگستان هنر، ۳۸۴.
- استراوس، انسلم؛ کربین، جولیت (۱۳۹۵). مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمین های. ترجمه ابراهیم افشار. تهران: نشر نی، ۳۳۵.
- آوری، پیتر (۱۳۸۹). تاریخ معاصر ایران؛ از تأسیس تا انقراض قاجاریه، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: نشر عطایی، ۵۹۶.
- احمدی، سیروس (۱۳۹۵). «جایگاه صنعت در اقتصاد ایران از عصر صفوی تاکنون»، راهبرد توسعه، شماره ۴۸، ۱۲۲-۱۳۶.
- اسودی، فریبا (۱۳۹۵). «گذر از سنت به مدرنیته در ایران دوره قاجار (با خوانشی بر معماری مسجد مدرسه معمار باشی تهران)»، پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه: تاریخ و باستان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- افشار مهاجر، کامران (۱۳۸۴). هنرمند ایرانی و مدرنیسم. تهران: دانشگاه هنر، ۲۸۶.
- امین الدوله، میرزاعلی خان (۱۳۷۰). خاطرات سیاسی میرزاعلی خان امین الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائی، تهران: سپهر.
- امینی، علیرضا؛ ابوالحسن شیرازی، حبیب (۱۳۸۵). تحولات سیاسی اجتماعی ایران از قاجاریه تا استقرار رضا شاه، تهران: انتشارات قومس، ۲۷۲.
- بانی مسعود، امیر (۱۳۹۱). معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته). تهران: نشر هنر معماری قرن، ۵۲۰.
- بمانیان، محمدرضا، مومنی، کورش، سلطان زاده، حسین (۱۳۹۰). «بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشیکاری مسجد مدرسه‌های دوره قاجار»، فصلنامه نگره. شماره ۱۸، ۳۴-۴۷.
- تازیکه لمسکی، ایمان (۱۳۹۵). «تاثیرات مدرنیسم و معماری غرب بر معماری کاخهای عصر قاجاریه در تهران (با تکیه بر سفرنامه‌های ایرانیان به فرنگ)»، پایان نامه برای دریافت درجه (PH.D)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۲۴۵.
- جواهرکلام، عبدالعزیز (۱۳۵۷). تاریخ تهران، تهران: انتشارات کتابخانه منوچهری، چاپ دوم، ۱۷۲.
- دیوان سالار، شاپور، محمودکلاهی، سعید (۱۳۹۶). «بررسی تحولات معماری و شهرسازی تهران و عوامل موثر بر آن»، ششمین کنگره سالیانه عمران، معماری و توسعه شهری، دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۲-۳۲.
- راوندی، مرتضی (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران، ج ۵، تهران: نگاه، چاپ ۲.
- زیبا کلام، صادق؛ سنت و مدرنیته (ریشه یابی علل نا کامی اصلاحات در ایران)، تهران: نشر روزنه ۱۳۹۲
- سامانیان، صمد، میرعزیزی، محمود، صادق پور فیروزآباد، ابوالفضل (۱۳۹۳). «بررسی مضامین تصویری کاشی های نقش برجسته موجود در تالار اصلی کاخ موزه گلستان»، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی دوره ۱۹، شماره ۵۹، ۱-۷۲

- سجادی، فریبرز، رستمی، محسن، رستمی، ثریا (۱۳۹۳). «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه (۱۷۸۵-۱۹۲۵ میلادی)»، نقش جهان، سال چهارم، شماره دو، ۸۵-۹۴.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۵). پنجره های قدیمی تهران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۳۱۲.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۵). نماهایی از ساختمان‌های تهران (از معماری دوران انتقالی). چاپ اول. تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شریف زاده، سید عبدالمجید (۱۳۸۱). دیوارنگاری در ایران، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۲۰۰.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: انتشارات علمی.
- شهیدی، ح. (۱۳۸۳). سرگذشت تهران: انتشارات دنیا، ۷۶۶.
- عباسی، علیرضا، پور محمد، سهلا، کریمی، باقر (۱۳۹۵). «بررسی تزئینات در دوره های مختلف معماری ایران»، همایش ملی پژوهش‌های کاربردی در افق‌های نوین عمران و معماری، بوشهر، ۱۲ آبان، ۱۳۹۵، ۱-۱۴.
- فریه، ر. دبلیو (۱۳۷۴). هنرهای ایران، مترجم: پرویز مرزبان. تهران: نشر پژوهش‌فروزان روز فلور، ویلم و چلکوفسکی، پیتر و اختیار، مریم (۱۳۸۱). نقاشی و نقاشان دوره قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشرایل شاهسون بغدادی.
- فلور، ویلم (۱۳۷۱). صنعتی شدن ایران و شورش شیخ احمد مدنی، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس.
- فوران، جان (۱۳۹۰). مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران)، ترجمه احمد تدین، تهران: نشر رسا، ۶۳۲.
- قائدان، اصغر (۱۳۸۴). «نقش نیروی قزاق در مدیریت بحرانهای عصر قاجار از آغاز تا به توپ بستن مجلس شورای ملی»، مجله سیاست دفاعی، شماره ۵۲ و ۵۳، ص ۸۵.
- قبادیان، وحید (۱۳۹۲). سبک شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: موسسه علم معمار، ۴۱۲.
- کرونین، استفانی (۱۳۹۷). رضا شاه و شکل‌گیری ایران نوین، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: جامی، چاپ چهارم، ۴۰۰.
- گرابار، آگ (۱۳۷۸)، «تاملی در هنر قاجاری و اهمیت آن»، ترجمه ولی الله کاووسی، فصلنامه گلستان هنر، شماره ۱۴، ۹۸-۹۵.
- گودرزی، مرتضی (۱۳۸۸). آینه خیال: بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجار، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر، ۲۵۰.
- مصطفوی، محمدتقی (۱۳۷۵). آثار تاریخی تهران (اماکن متبرکه). تنظیم و تصحیح: میرهاشم محدث. چاپ دوم. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مقتدر، ر (۱۳۷۲). «دوران صد ساله‌ی تجدد در شهرسازی و معماری ایران»، ایران نامه، شماره ی ۴۲، ۲۵۹-۲۷۰.
- مکی نژاد، مهدی (۱۳۹۹). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معماری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، مرکز تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۲۷۶.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۳). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران: اهورا، ج ۱. ۸۰۰.
- نویسی، عبدالحسین (۱۳۶۹). ایران و جهان، تهران: هما، ج ۱، ۶۷۱.
- هال، جیمز (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، مترجم: رقیه بهزادی. تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.

Nolan, P., Lenski, G. (2009), *Human Societies, An Introduction to Macro Sociology*, London, Paradigm Publishers.